

ŐRÁLLÓVÁ TETTELEK

Műhelytanulmányok
a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés
1850–2000 közötti történetéhez

Írták

ÁRVAVÖLGYI BÉLA, BARÁTH BÉLA LEVENTE, BODÓ SÁRA,
BÖLCSKEI GUSZTÁV, FEKETE CSABA, FEKETE KÁROLY,
FERENCZ ÁRPÁD, GAÁL BOTOND, GAÁL SÁNDOR,
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD, HORSAI EDE, HÖRCSIK RICHÁRD,
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF, KOVÁCS ÁBRAHÁM, KUSTÁR ZOLTÁN,
MARJOVSZKY TIBOR, MOLNÁR JÁNOS, NÉMETH ÁRON,
PERES IMRE, VÁGÁSI KATALIN

Szerkesztette

BARÁTH BÉLA LEVENTE – FEKETE KÁROLY

Lektorálta

DIENES DÉNES – GYŐRI L. JÁNOS

A képeket készítette

Barcza János

Kiadta

a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2019

A könyv hátoldalán a Debreceni Egyetem
Hittudományi Kar (ma a DRHE)
kakasos díszgerundiuma látható
(Richard Zutt ötvös és éremművész alkotása, 1915)

ISBN 978-615-5909-02-3

© Tiszántúli Református Egyházkerület

Kiadta a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Felelős kiadó: Fekete Károly püspök

A tördelés, a nyomás és a kötés
a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Kollégium
több mint négy és fél évszázados partnere,
az Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
Készült Debrecenben, 2019-ben

Tartalom

Tartalom	7
Előszó	11
I. Időrendi áttekintő tanulmányok	15
A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850–1912 (Kovács Ábrahám)	17
1. A teológiai akadémia a Kollégium oktatási rendszerében	17
2. A teológiai oktatás történetének tanszéki áttekintése	27
3. Nevelés a teológián	39
3.1. A hit és nemzet együttélése: Istenszeretetre és hazaszeretetre nevelés	39
3.2. Vallásos nevelés, istentiszteletre járás – templommulasztás	40
4. A debreceni teológiai oktatás irányultsága: a mérsékelt racionalizmusból a közvetítő teológián át az új ortodoxia felé	45
4.1. Az új ortodoxia kora	45
4.1.1. A Protestáns Egylet (1871) és a debreceni új ortodoxia létrejötte	50
4.1.2. A Debreceni Hitvallás (1875)	53
4.1.3. Vihar a csend után. Az 1881-es zsinat és a második feltámadás-vita 1882-ben	55
5. Az egyházas kálvinizmus mint a debreceni új ortodoxia közvetett eredménye	58
5.1. A második nemzedék: az új ortodoxia arculatai. Külföldi hatások megjele- nése a bővülő tanári karban	58
5.2. A Heidelbergi Káté, lefordítása és népszerűsítése: Erdős József, Rácz Ká- roly és Balogh Ferenc szerepe az új ortodoxia továbbvitelében	72
6. Oktatás	76
6.1. Az oktatás ideje, tartalma és az óralátogatás	76
6.2. A hittanhallgatók tanulmányi rendje, tantárgyak és vizsgák	78
6.3. Lelkészképzés	80
7. Bepillantás a diákok életébe	82
7.1. Legáció	82
7.2. Hittanszaki Önképző Társulat (1869–1912)	86
7.2.1. Létrejötte	89
7.2.2. Működése	91
7.2.3. Pályatételek	93
7.2.4. Prédikációbírálat	94
7.2.5. Vitatémák	95
7.2.6. Értekezések	96

7.2.7. Ünnepek és díszülések	98
7.2.8. A HÖT hatása	100
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1850–1912 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente)	101
Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950 (Fekete Károly)	117
1. Az egyetem alakulása és az egyetemi rangú teológiai oktatás elindulása Debrecenben (1870–1914)	117
2. Református Hittudományi Kar a Debreceni Egyetemen (1914–1950)	128
3. Az 1920-as évek teológiai oktatása	141
3.1. A felekezeti jelleg és az oktatáspolitikai az 1920-as évek végén.	147
3.2. Diákegyesületek a Hittudományi Karon a két világháború között	155
4. Az egyetem új épületének tervezése és birtokba vétele	157
4.1. Létszámok és képzési reformgondolatok	162
5. Csikesz Sándor halála és a háborús évek	166
5.1. Az Egyetemi Templom jelentősége és tervezett szerepe a lelki nevelésben	168
5.2. Teológiai irányultság Debrecenben az 1930–1940-es években	175
6. A második világháború és az azt követő évek (1944–1949)	183
A Lelkészképző Intézet (Fekete Károly)	195
1. Az alapítás és a célok	195
2. A gyakorlati és elméleti felkészítés súlypontjai	201
3. Diákélet a Lelkészképző Intézetben	205
4. A Lelkészképző Intézet külföldi kapcsolatai	206
5. Tanrendi változások	209
6. A Teológus Gyülekezet jelentősége a debreceni lelkészképzésben	212
7. A Lelkészképző Intézet élete a II. világháború után és felszámolása	215
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1912–1950 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente)	229
Református Teológiai Akadémia – Hittudományi Egyetem 1950–2000 (Bölcskei Gusztáv–Fekete Károly)	271
1. Új szervezeti keretek a teológiai képzésben	271
2. Lelkészhiány – egyházi munkatársak képzése	285
3. A teológiai oktatás átalakulása	293
4. Kitekintés	297
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1950–2000 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente–Fekete Károly)	299
II. Oktatói portrék	341
1. Bibliikus teológiai tanszékcsoporth	343
Szentírásmagyarázati Tanszék	
Menyhárt János (1823–1900) (Peres Imre)	343

Ószövetségi Tanszék	
Bethlendi Endre (1850–1888) (Fekete Csaba)	351
Dicsőfi József (1859–1920) (Németh Áron)	364
Sass Béla (1865–1928) (Vágási Katalin)	374
Kállay Kálmán (1890–1959) (Vágási Katalin)	382
Módis László (1903–1972) (Kustár Zoltán)	389
Kustár Péter (1938–1987) (Németh Áron)	396
Kürti László (1931–2013) (Kustár Zoltán)	404
Karasszon Dezső (1924–2008) (Kustár Zoltán)	410
Újszövetségi Tanszék	
Erdős József (1856–1946) (Peres Imre)	416
Erdős Károly (1887–1971) (Peres Imre)	426
Varga Zsigmond József (1918–1997) (Peres Imre)	436
Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék	
Varga Zsigmond (1886–1956) (Hodossy-Takács Előd)	448
Pákozdy László Márton (1910–1993) (Marjovszky Tibor)	454
Ifj. Bartha Tibor (1944–2010) (Molnár János)	460
2. Rendszeres teológiai, egyháztörténeti, társadalomtudományi tanszékcsoporth	465
Dogmatikai Tanszék	
Aranyi István (1793–1864) (Gaál Botond)	465
Tóth Sámuel (1838–1899) (Gaál Botond)	473
Erőss Lajos (1857–1911) (Gaál Botond)	477
Lencz Géza (1870–1932) (Gaál Botond)	481
Vasady Béla (1902–1992) (Gaál Botond)	484
Török István (1904–1997) (Gaál Botond)	490
Kocsis Elemér (1926–2009) (Gaál Botond)	496
Keresztyén Erkölcsstan és Apologetika Tanszék	
Csánki Benjámín (1868–1943) (Ferencz Árpád)	501
Társadalomtudományi Tanszék	
Jánossy Imre (1916–1988) (Árvavölgyi Béla)	508
Egyháztörténeti Tanszék	
Balogh Ferenc (1836–1913) (Baráth Béla Levente)	515
Zoványi Jenő (1865–1958) (Molnár János)	525
Pokoly József (1866–1933) (Kolumbán Vilmos József)	531
Révész Imre (1889–1967) (Höröcsik Richárd)	537
Soós Béla (1896–1945) (Fekete Csaba)	543
Tóth Endre (1899–1970) (Höröcsik Richárd)	556
Makkai László (1914–1989) (Höröcsik Richárd)	562
Barcza József (1932–2004) (Molnár János)	569
3. Gyakorlati teológiai tanszékcsoporth	573
Gyakorlati Teológiai Tanszék	
Révész Bálint (1816–1891) (Horsai Ede)	573
Tóth Mihály (1807–1879) (Horsai Ede)	578
Csiky Lajos (1852–1925) (Bodó Sára)	582
Ferenczy Gyula (1861–1931) (Horsai Ede)	590
Csikesz Sándor (1886–1940) (Fekete Károly)	595

Czegléd Sándor (1909–1998) (Fekete Károly)	609
Pásztor János (1925–2007) (Fekete Károly)	619
Id. Fekete Károly (1930–2008) (Bodó Sára)	631
Pasztorális Teológiai Tanszék	
Kiss Ferenc (1862–1948) (Fekete Károly)	641
Makkai Sándor (1890–1951) (Fekete Károly)	651
Illyés Endre (1897–1962) (Fekete Károly)	662
Ökumenikai Tanszék	
Békefi Benő (1909–1964) (<i>Gaál Sándor</i>)	669
Bartha Tibor (1912–1995) (<i>Gaál Sándor</i>)	674
Szabó László Ambrus (1927–1991) (<i>Gaál Sándor</i>)	680
Missziói és Felekezettudományi Tanszék	
Bütösi János (1919–2010) (<i>Gaál Sándor</i>)	684
Egyházzenei képzés	
Szotyori Nagy Károly (1821–1897) (<i>Fekete Károly</i>)	690
Mácsai Sándor (1858–1924) (<i>Fekete Károly</i>)	693
Szigethy Gyula (1904–1986) (<i>Fekete Károly</i>)	699
4. Nyugdíjas oktatók rövid pályaképe	
Lenkeyné Semsey Klára (<i>Fekete Károly</i>)	705
Sepsy Károly (<i>Fekete Károly</i>)	709
Csohány János (<i>Fekete Károly</i>)	713
Berkesi Sándor (<i>Fekete Károly</i>)	717
Gaál Botond (<i>Fekete Károly</i>)	721
Molnár János (<i>Baráth Béla Levente</i>)	725
Marjovszky Tibor (<i>Hodossy Takács Előd</i>)	728
III. Adattár (<i>Összeállította: Baráth Béla Levente</i>)	733
1. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem és jogelőd intézményei teológiai oktatásának vezető tisztségviselői (1914–2017)	
	733
2. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen és jogelőd intézményeiben teológiai doktori fokozatot kaptak (1917–2017)	
	737
3. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemtől és jogelőd intézményeitől „honoris causa” doktori oklevelet kaptak (1917–2017)	
	744
A kötetben általánosan használt bibliográfiai rövidítések jegyzéke	751

Előszó

Kötetünk a Debreceni Református Kollégium 475. évfordulója alkalmából elindított intézménytörténeti sorozat részeként készült el. Ennek a kötetnek a célkitűzése is az, hogy a kollégiumtörténet korábban kevésbé vizsgált 1850 utáni eseményeinek kutatásához a ma is működő tagintézmények múltjának feltárásával járuljon hozzá. A korszakhatár eleje, bár elsődlegesen a középiskolai tagozat modernizálásának kezdetét jelző évszám, a Kollégium szervezeti és oktatási struktúrájának egészére gyakorolt hatása miatt, szintén elhatároló jelentőségű az akadémiai tanszékek munkájára vonatkozóan.

A 19. század közepén a Kollégium felsőfokú hitéleti képzéssel foglalkozó egysége már három évszázados megszakítás nélküli múltra tekinthetett vissza. A Tiszántúli Református Egyházkerület, mint intézményfenntartó által neki szánt elsődleges feladat a teológia felsőfokú művelése és a tiszántúli református lelkipásztori kar utánpótlásának biztosítása volt. Mivel a debreceni református teológiai oktatás és református lelkészképzés modern kori történetének bemutatásával, kötetünk egyben egy tágas közép-európai földrajzi régió egyik nemzetközileg is elismert, meghatározó tradicionális lelki és szellemi atelier-jének vizsgálatára vállalkozik, bízunk abban, hogy az iskolatörténet iránt érdeklők körén túl is számíthat olvasói figyelemre.

E helyen célszerű a kötet összeállításával, felépítésével, nyilvánvaló hiányosságaival kapcsolatos szerkesztői szempontokat is előrebozsátanunk. Az adott korszakolás szerint témánk vonatkozásában korábban egy Czegléd Sándor által írt összefoglaló tanulmány és számos különböző mélységű résztanulmány állt az érdeklődő rendelkezésére.¹ Az utóbbiak közül jelentőségük miatt ki kell emelnünk a legújabbakat: a Debreceni Egyetem centenáriumi kötetét² és a Kovács I.

1 Czegléd Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, In: Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Budapest, 1988, 534–591.

2 Orosz István–Barta János (szerk.), A Debreceni Egyetem története 1912–2012, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 2012. Ld. Fekete Károly könyvfejezeteit: A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma – 16–40.; A Református Hittudományi Kar – 115–140.; Református Teológiai Akadémia/Hittudományi Egyetem – 403–422. Ld. még Brezsnyszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” Neveléstudománytörténeti vázlat. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

- A Tiszántúli Református Egyházkerület története, I. kötet, Debrecen, 1939.
 Zoványi Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt, Budapest, 1940.
 Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténetírók, Budapest, 1943.
 Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon, szerk. Ladányi Sándor, 3. javított, bővített kiadás, Budapest, 1977.
 A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Budapest, 1977.
 A magyarországi protestantizmus története 1895-ig, I–II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF

Pokoly József
 (1866–1933)

Életútja

Pokoly József 1866. december 6-án született Órben, középosztálybeli családban. Családja eredetileg erdélyi, szolnok-dobokai származású volt, onnan költöztek Szabolcsba. Nagyapja, Kozma József őri református lelkész-esperes volt. Apja előbb kereskedő volt, majd pénzügyi igazgatósági tisztviselőként, később kataszteri hivatalnokként tartotta el népes családját. Hat gyermekük született, de csak négy érte meg a felnőttkort. A család anyagi nehézségei miatt Po-

kolyt a nagyapja nevelte és iskoláztatta, az ő támogatásával kezdte el tanulmányait a késmárki kollégiumban is. Középiskolai tanulmányait a sárospataki kollégiumban fejezte be.¹ Ez időben született dolgozatai már a realizisztikus világkép és a tárgyilagos stílus kialakulásának jeleit hordozzák magukon.² Teológiai tanulmányait 1885-ben kezdte el az akkor liberális és racionalista irányvonalat követő sárospataki intézményben, ahol a kultúrprotestantizmus jegyében hirdették a hitvallásokkal való leszámolás szükségességét. Egy évvel később, 1886-ban a debreceni teológiára iratkozott be. Itt, a sárospataki teológiával ellentétben, a történelmi hitvallásokat és a református teológiai hagyomány ápolását tekintették elsődleges feladatnak, de a hagyományos teológiához való ragaszkodás mellett nagy gondot fordítottak a tudományos kutatás szabadságának fenntartására is. Hangoztatták a korszak népszerű frázisát, miszerint a protestantizmus és a magyarság elválaszthatatlan.³ Az ifjú Pokolyra tanárai közül Balogh Ferenc egyháztörténész professzor munkássága volt a meghatározó, míg a gyakorlati teológiában Csiky Lajos gyakorolt rá nagy hatást.⁴ Teológiai tanulmányai mellett Debrecenben tanítói

¹ Barcza József–Csohány János: Pokoly József emlékkötet, Debrecen, 1994 (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténelmi Tanszékének tanulmányfüzetei, 31), 7–8. (A továbbiakban: Barcza–Csohány 1994)

² Révész Imre: Pokoly József emlékezete, Debrecen, 1936, 4–5. (A továbbiakban: Révész 1936)

³ Lásd bővebben Kovács Ábrahám 2010, 41–73.

⁴ Gálfy Zoltán: Pokoly József, In: Kozma Zsolt (szerk.): Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai, 1895–1948., Kolozsvár, 1996, 80–81. (A továbbiakban: Gálfy 1996)

oklevelet is szerzett. 1889-ben a külföldi továbbtanulás helyett Geszten Tisza Kálmán miniszterelnök fiának, Tisza Lajosnak a nevelését vállalta el. Nevelői tevékenységét hűségesen végezte, a családfő megbízott benne, s amikor a Tisza család Budapestre költözött, Pokoly is követte nevelőként. Budapesti tartózkodása alatt lehetősége nyílt a jog, a latin és a történelemtudományokban való elmélyülésre, de oklevelet csak a jogi karon szerzett.⁵

1894 áprilisától 1895 júliusáig Geszten volt lelkész. Rövid lelkipásztori szolgálata alatt megreformálta a gyülekezeti életet. A korábbi terménybeszolgáltatással szemben szorgalmazta a pénzben történő egyházfenntartói járulékfizetést, s így rövid időn belül sikerült az addig anyagi nehézségekkel küzdő gyülekezetet talpra állítani, illetve a plusz jövedelmeket az iskoláztatásra fordítani.⁶

A mindössze 29 éves ifjút 1895 nyarán az újonnan megnyitott kolozsvári teológiai fakultásra hívták meg egyháztörténelmi katedrára. Ebben a Tisza család járt közben, s bár a közgyűlési jegyzőkönyv „feles számú dolgozatokról” ír, valójában ekkor még alig néhány szaktanulmánya jelent meg.⁷ Kolozsvári egyháztörténészként 17 évig tanított. Aktívan részt vett az új intézet működtetésének mindennapos gondjaiban, előbb intézetigazgató-helyettesként, majd később a gazdasági ügyek intézőjeként bizonyította hozzáértését. A tanári kinevezéssel egy időben megbízták a teológiai könyvtár alapításával és állományszaporításával. 1895-ben, amikor megnyílt a kolozsvári teológiai fakultás, nem volt könyvtára, ugyanis a nagyenyedi anyaintézet, amely riválisként tekintett a kolozsvárra, egyetlen könyvet sem adott át. Pokoly könyvtárosi minőségében az adott körülményekhez igazodva hamar úrrá lett a nehézségeken. Mivel pénz híján nem lehetett tervszerű vásárlások révén gyarapítani a könyvtár állományát, ezért adományokból próbálta kiépíteni a szükséges könyvállományt. Pokoly közbenjárásának és ügybuzgóságának köszönhetően a teológiai fakultás működésének első két évében több mint tízezer kötet került nyilvántartásba.⁸

Kolozsvári tanári munkáját 1912-ig végezte. Az írásaival ekkorra már hírnevet és elismertséget szerzett Pokolyt 1911-ben meghívták Debrecenbe bölcsész tanárnak, s bár nem teljesítette a minimális elvárásokat, Kenessey Béla, korábbi kolozsvári tanárkollégája támogatásával mégis őt választották meg. Állását 1912-ben foglalta el, két évvel később, 1914-ben államtudományból doktori címet szerzett. Ugyanebben az évben az egyetemre hívták tanárnak, 1922-től a teológián lett az egyháztörténelmi tanára. Debreceni korszaka korántsem volt annyira termékeny, mint a kolozsvári, igaz, ekkor már neves közéleti személyiségnek számított, rendszeresen vállalt egyházkerületi és politikai közéleti szereplést. Debre-

5 Révész 1936, 5–6.

6 Barcza–Csohány 1994, 12–13., Révész 1936, 6–7.

7 Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: Kozma Zsolt (szerk.): Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948., Kolozsvár, 1996. 24–26.

8 Nagy Géza: A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története, Kolozsvár, 1996, 97.

ceni korszakának szakmai válságát családi tragédia magyarázza, illetve betegsége is. 1930-ban vonult nyugdíjba, három évvel később, 1933. június 5-én hunyt el Hajdúsámsonban.⁹

Tanári működése

Hosszas viták után 1895 őszén nyitotta meg kapuit a kolozsvári református teológiai akadémia. Szász Domokos püspök kérésére az igazgatótanács a tanári állásokat meghívás útján kívánta betölteni. Így került Kolozsvárra a bibliai tanszékre Kenessey Béla, a budapesti teológiai tanára, Molnár Albert a gyakorlati teológiai tanszékre, Nagy Károly a rendszeres teológia tanszékre, Kecskeméthy István keleti nyelvész és összehasonlító nyelvtudományok tanára, valamint Pokoly József az egyháztörténelmi katedrára. Az öt tanár közül pedagógusi tapasztalata Kenesseynek és Nagy Károlynak volt, előbbi a budapesti, utóbbi a nagyenyedi teológián, illetve kollégiumban tanított. Az ekkor még pályakezdő Pokolyt a Tisza család ajánlhatta Szász Domokos figyelmébe, s meghívása mellett érvként jegyezték fel: „*e szakban vágó feles számú dolgozatai érett ítélő tehetségnek, a forrásokra visszamenő búvárkodó szellemének s meglepő írói tehetségnek nyomait tükrözik vissza*”. Az ekkor még mindössze néhány publikációval rendelkező fiatal egyháztörténész első tanévét a sárospataki Wurga Lajos sárospataki tanár egyháztörténelmi előadásával kezdte el. Előadásmódját a következetesség és a pontosság jellemezte, viszont nem foglalkozott a dogma- és teológiatörténettel, az egyház történetét mint intézmény- és művelődéstörténetet mutatta be. Az egyetemes egyháztörténelmet mellett ő adta elő a protestáns egyháztörténelmet, illetve a magyar protestantizmus történetét is. Később, az 1899/1900. tanévben magyar közjogot, 1900/01-ben nemzetgazdaságtant, 1902–1903 között a magyar protestáns egyháztörténelmi forrásairól, valamint a jog- és államtudomány alapfogalmairól tartott előadásokat, 1905–1906 között pedig a szocializmus és az egyház kapcsolatáról. Emellett Molnár Albert halála után, 1901–1909 között elvállalta a poimenika és a katekétika tanítását is.¹⁰

Tanári munkája mellett őt bízták meg 1895-ben a könyvtár megszervezésével. Vezetése alatt az első időszakban a könyvtár elsősorban az adományozások révén gyarapodott, míg 1908-tól a könyvvásárlás is előtérbe került. Az 1910/11. tanévben Pokoly kezdeményezésére a könyvtárat átrendezték, utolsó jelentéseinek egyikében pedig Pokoly jelezte, hogy a könyvtár több mint 17 ezer kötetel rendelkezik.¹¹

Debreceni korszaka alatt autodidaktaként jogi tanulmányokat folytatott, és örömmel ragadta meg 1913-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízatását, hogy több hónapos külföldi tanulmányút keretében tanulmányozza a nyugat-európai kutatóműhelyek és intézetek működését.¹²

9 Barcza–Csohány 1994, 15–16., illetve Révész 1936, 8.

10 Gálffy 1996, 81–82.

11 Mihály Judit: A Kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának rövid története, Kolozsvár, 1999. (Kézirat a szerző tulajdonában.)

12 Révész 1936, 18.

Teológiai meggyőződése

Pokoly József teológiai meggyőződésének kialakításában jelentős szerep jutott a nagyapjának. Kozma József mellett az őri parókián eltöltött esztendőik alatt Pokoly betekintést nyerhetett a kor általánosan elfogadott teológiai irányzatába, a teológiai racionalizmusba. Nagyapja íghirdetése, lelkipásztori és esperesi szolgálata és egyházigazgatási meggyőződése is ez irányba mutatott, így a gyermek Pokoly hallotta és látta is a racionalista teológia megvalósításait. Ugyanezzel a szellemiséggel találkozott Késmárkon és Sárospatakon is. Teológiai habitusának végleges formálódásába viszont a sárospataki és a debreceni teológiai stúdiumok voltak meghatározóak. A sárospataki teológián eltöltött tanulmányi időszak alatt testközelből élhette meg a kultúrprotestantizmust, illetve a hagyományos dogmatikai fogalmakkal való leszámolást. Itt sajátította el a később hasznára váló kritikai szemléletet, a történetírásban elengedhetetlenül fontos oknyomozást és a forráskritikát. Ekkor alakult ki és erősödött meg a történetírásban fontos tárgyszerűség, amelyhez később, egyháztörténetésként mindvégig ragaszkodott.¹³

Sárospatak mellett a debreceni évek is jelentős hatással voltak a formálódó Pokolyra. A debreceni teológiai akadémia ekkor a hagyományos konfesszionális-musáról volt híres. Mereven elutasított minden olyan törekvést, amely megkérdőjelezte a reformátori hitvallásokat és a magyar református egyház értékeit, de ez nem jelentette a modern teológiai gondolkodás megtagadását. Debrecenben Pokolyra leginkább Balogh Ferenc egyháztörténész és Csiky Lajos gyakorlati teológus volt hatással. Balogh hatásának tudható be Pokolynak a bibliai kijelentéshez való ragaszkodása és a belmisszió fontosságára való felfigyelés is.¹⁴ Így a Sárospatakon elsajátított kritikai érzék érdekes és sajátos módon kapcsolódott össze a debreceni teológiai akadémia hagyományörzésével, s alakította ki az ifjú teológusban azt a meggyőződést, hogy az egyházak hitvallásai az evangéliummal összevetve csak viszonylagosak lehetnek. Valójában ez tette lehetővé a későbbiekben, hogy az evangélium alapján elindított belmisszió hívévé szegődjön és azt összekapcsolja az akkor divatos szociális evangélium fogalmával. Lelkészként is ezt próbálta megvalósítani, amikor a gyülekezet életébe gyökeres változtatásokat vezetett be.¹⁵

Pokoly kolozsvári és a debreceni korszaka alatt sem tagadta meg a szociális evangélium eszméjéhez való ragaszkodást. A *Protestáns Szemle* hasábjain rendszeresen közölt külföldi lapszemle kiváló lehetőséget teremtett számára egyéni teológiai meggyőződésének a kifejezésére. Ezekben az írásaiban fejtette ki újszerű, bár a korszak általános protestáns teológiai nézetébe szervesen beillő egyházképet. Meglátása szerint az egyháznak a legfontosabb feladata az evangélium hirdetése és az evangéliumi hitélet ápolása, de ugyanakkora fontosságot tulajdonított az emberszeretnek és az egyházak szociális jellegű aktivitásának is. Keresztyén

13 Barcza-Csohány 1994, 8–10.

14 Buzgány Dezső: Pokoly József, *Az Út* 29 (2003)/2, 79–81.

15 Révész 1936, 6–7.

baloldaliságának egyik ékes példája az 1919-ben a *Protestáns Szemlében* megjelent írása, amelyben azt fejtegette, hogy csak annak az egyháznak van létjogosultsága és hitele, amelyik az evangéliumot a megfáradtakhoz és a megterheltekhez eljuttatja, különben a gazdagok és a hatalmasok megfizetett ágensének fogják tartani.¹⁶ Egy másik írásában a reformációról mint a keresztyénség szabadságának megvalósításáról írt. Meggyőződése, hogy a reformáció széttörte a középkori egyház dogmatikus bilincseit és visszaadta az egyént önmagának, s ennek folytán a keresztyén ember szabadabbá lett. Nem osztotta a protestáns ortodoxia képviselőinek hitvallásokhoz ragaszkodó álláspontját, velük ellentétben a reformátori hitvallásokat csak a történetiségük miatt tartotta fontosnak, de a bennük megfogalmazott igazságokat relativizálta. Ezt a szabadság gondolatot vitte tovább akkor is, amikor az állam és egyház teljes szétválasztásának szükségességét hangoztatta.

Írásainak visszatérő gondolata a szocializmus pozitív fogadtatása. Többször is kitért a szocializmus és az egyház közös vonásainak ismertetésére, s úgy tekintett az emberiség történetére, mint egy folyamatos fejlődési irányra, amely végül a keresztyén szocializmusban csúcsosodik ki.¹⁷

Sárospatakon elsajátított kritikai látásmódját nemcsak a történetírásban, hanem az egyházi élet minden területén alkalmazta. Lesújtó kritikával illette a teológiai oktatást, sérelmezte, hogy a teológus többet tud a Bibliáról, mint a Bibliából, éppen ezért a gyakorlati képzés megerősítését sürgette. Elítélte a liberális teológia templomokat kiüresítő és az igazi keresztyénséget elsekélyesítő vallásbölcseleti irányvonalát, de ugyanolyan elutasító kritikával illette a belmisszió eltúlzott, a magyar lélektől idegen bűnbánat-ébresztési törekvését is. Egyházigazgatási és -szervezési kérdésekben szorgalmazta a nagy egyházközségek feldarabolását, a kis gyülekezetek bokrosítását, valamint az egyházkerületi egyetemes pénztár felállítását, hogy a kis gyülekezetek adóterhén könnyíteni lehessen.¹⁸

Irodalmi tevékenysége

Pokoly nem volt termékeny író. A *Protestáns Szemlében* rendszeresen közölt külföldi sajtószemle mellett, amelyben lehetősége volt egyéni véleményét is kifejteni, aránylag kevés szaktanulmánya jelent meg. Kolozsvári munkássága előtt csak néhány jelentősebb írása született meg. Ezek közül kiemelendő a *Protestáns Szemlében* 1894-ben és 1895-ben megjelentetett *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig*, *A magyar protestáns egyházak vagyoni viszonyai az 1790–1791. XXVI. törvénycikkig*, illetve az 1896-ban kiadott *Az erdélyi fejedelmek viszonya a protestáns egyházakhoz*. Mindhárom tanulmánya hiánypótlónak bizonyult a maga

16 Révész 1936, 12.

17 Révész Imre: A tegnap és ma egyházpolitikája. Pokoly József Janus arca, *ProtSz* 44 (1935)/3, 124–133. (A továbbiakban Révész 1935) (itt 126.)

18 Révész Imre 1935, 131–133.

idejében. Pokoly ezekben már alapos szakmai ismeretről tett bizonyosságot, írásait jó forrásismeret és forráskritika jellemzi.

Fő művének, *Az erdélyi református egyház történetének* (Budapest, 1904–1905) megírására az igazgatótanács kérte fel 1897-ben. Mindamellet, hogy korábbi dolgozataival bizonyította hozzáértését, feladata nehéznek bizonyult. Ilyen jellegű munka korábban kevés született, a 18. századi összefoglaló, de a 19. századi tudományos elvárásoknak kevésbé eleget tevő művek közül csupán Bod és Benkő munkáira támaszkodhatott. A felkérés és a megjelenés között eltelt néhány esztendő alatt viszont Pokolynak többé-kevésbé sikerült a rendelkezésére álló forrásokat átvizsgálnia és rendszereznie. Művének nagy értéke, hogy nem csupán kronologikus adatközlés formájában mutatta be az erdélyi református egyház történetét, hanem rámutatott az ok-okozati összefüggésekre, és tematikus rendszerezésben mutatta be az eseményeket. Az 1556–1880 közti időszak eseményeit öt kötetben adta ki, a köteteket egyházi és politikai eseményekhez igazodva osztotta fel. Külön érdeme, hogy felismerte az erdélyi államberendezkedés és az egyház kapcsolatának összefüggéseit, s így a református egyházzal kapcsolatos eseményeket mindig a politikai eseményekkel összhangban mutatja be. A vizsgált időszakot három kötetbe rendezte: az alakuló Erdélyi Fejedelemség és az erdélyi reformáció ismertetése (1. kötet), az erdélyi önálló fejedelemség és a református egyház aranykora (2. kötet), illetve Erdély a Habsburg megszállás alatt és a visszaszorult református egyház története (3. kötet). A negyedik és az ötödik kötetben pedig az egyházi intézmények történetét mutatja be. Nyilvánvaló, hogy műve ma már elavult, az újabb kutatások az egykori kolozsvári egyháztörténész megállapításait felülírták. Munkája mégsem elhanyagolható, tekintettel arra, hogy ő volt az első és mindmáig utolsó történész is, aki kísérletet tett az erdélyi református egyház történetének összefoglalására.

Válogatott írásai

- Az erdélyi református egyház története, I–III. kötet, Budapest, 1904.
 Az erdélyi református egyház története, IV–V. kötet, Budapest, 1905.
 Bocskay István és a bécsi béke, Budapest, 1906.
 A vármegyei intézmény története Erdélyben 1301–1886. In: Szolnok-Doboka vármegye monographiaja, I. kötet, Dés, 1901, 253–343.

HÖRCSIK RICHÁRD
 Révész Imre
 (1889–1967)

Életútja

Ifj. Révész Imre 1889. június 30-án „ároni” családban született Pápán.¹ Nagyapja, id. Révész Imre a liberális teológia elleni kálvinista ébredés elindítója és a református egyház autonómiáját az osztrák önkényuralom ellen védelmező *pátensharc* legendás vezére.² Apja, Révész Kálmán, hitvallásos kassai lelkész – korábban Pápán az egyháztörténet professzora –, később a tiszáninneni egyházkerület egyháztörténészi vénával megáldott püspöke, a jászóvári ka-

nonokok kassai főgimnáziumába íratta be. Az eminens tanulóként itt eltöltött nyolc év alatt alakult ki ökumenikus szemléletmódja és sajátította el a francia nyelvet, ami rányomta bélyegét egész életművére.³ „Isten kegyelméből olyan családból származom – írja későbbi visszaemlékezésében –, amelyben a hit sohasem volt probléma. A magától értődő istenbizonyosság levegőjében születtem és nőttem fel. A Jézus Krisztus követése és szolgálata minden vitán és kételyen felül álló, a legszentebb értelemben hagyományos életcél és életmérték volt családomban.”⁴

Érettségi után 1907-ben kezdte meg Kolozsvárott teológiai tanulmányait, ahol tanárai közül Ravasz László, Pokoly József, Bartók György és leginkább Böhm Károly határozták meg szemléletmódjának alakulását.⁵ Teológus éve alatt ismerkedett meg az Evangéliumi Keresztény Diákmozgalommal, majd az úgynevezett „tudományos teológia” kolozsvári történelmi-kritikai írásmagyarázás gyakorlatával. A negyedéves teológus számára meghatározó volt a francia *montaubani Faculte Libre de Theologie*-n eltöltött idő, ahol a fakultás dékánja és világhírű pro-

1 Életrajzi adatait lásd: Új magyar életrajzi lexikon V. kötet, Budapest, 2004, 730–732.

2 Makkai László: 100 éve született Révész Imre, Képes Kálvin Kalendárium az 1989. évre, Budapest, 1988, 182.

3 Barcza József: Révész Imre életműve, ThSz ú.f. 32 (1989)/4, 193.

4 Révész Imre: Mit köszönhetek én az evangéliumi keresztény diákmozgalomnak? Budapest, 1925, 3.

5 Bucsay Mihály: Révész Imre (1889–1967), ThSz ú.f. 10 (1967)/3–4, 84.